

А.О. Безверха

Національний університет

«Києво-Могилянська Академія»

МЕДІЙНЕ ПРЕДСТАВЛЕННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ: ДИСКУРСИВНІ СТРАТЕГІЇ ВИКЛЮЧЕННЯ

Вступ

Сучасні медії – це впливовий посередник між різними соціальними групами, засоби масової комунікації відіграють визначну роль у конструюванні та відтворенні індивідуальних та колективних ідентичностей. Комунікації, що здійснюються через медії, встановлюють суспільний порядок денний та впливають на розробку та реалізацію державних політик у різних сферах.

Ця стаття має на меті дослідити практики представлення кримськотатарського народу в сучасному медійному дискурсі та вивчити ключові стратегії виключення, які застосовуються для створення образу цієї групи у медіях.

Студенти мають пам'ятати, що процес політичного прийняття рішень загалом, та у сфері між-національних стосунків зокрема, це дискурсивний процес артикулювання різних інтересів, що існують у суспільстві. Поділяючи тезу Ван Дайка про дискурсивну природу публічної політики та значний вплив на неї громадської думки, ми можемо стверджувати, що те яким чином та чи інша соціальна група представлена у медіях, має безпосередній вплив на процеси розробки та реалізації політики у даній царині. Більше того, з цього твердження випливає, що характер медійного представлення певної національної групи – в нашому випадку кримськотатарського народу – може бути досліджений з використаннями методологічних підходів критичного дискурс-аналізу.

Дослідження стратегій виключення базується на загальному припущенні, що національні групи, які складають меншість у даному суспільстві, часто виключаються з публічного дискурсу, що призводить до виключення їх також із політичного діалогу щодо їхніх першочергових політичних, соціальних та культурних потреб. Одним із дослідницьких завдань є демонстрація характеру дискримінації кримських татар у медіа, а також, ширше, в українському суспільстві.

Щодо методології дослідження, то студентам варто знати, що критичний дискурс-аналіз передбачає якісний аналіз масиву медійних текстів національних та кримських регіональних друкованих та онлайн-видань за період з 2007-2009 роки. Матеріали у вибірці стосуються висвітлення тих чи інших аспектів життя кримських татар у Криму, їхніх політичних та соціальних вимог, а також їхнього масового повернення з місць депортації, куди їх було насильницьки доправлено внаслідок репресивної політики сталінського режиму у 1944 році.

Критичний аналіз медійного дискурсу має на меті вивчення неявних форм дискримінації, що виявляються у медійному дискурсі, та складають основу дискурсивної практики представлення кримських татар у ЗМК.

Теоретичні рамки дослідження

В основі критичного дискурс-аналізу лежить аналіз та інтерпретація текстів у їх соціальному контексті. Поняття дискурсу тісно пов'язане з конструюванням ідентичностей та поняттям «інакшування» («othering»), адже дискурс – це система соціальних стосунків та практик, побудова яких

включає конструювання соціальних антагонізмів, реалізацію відносин влади та означення меж між «нами» та «іншими». Окрім того, дискурс-аналіз передбачає вивчення ідеологічних рамок, які відкрито або неявно артикують суб'єкти владних стосунків (індивіди чи інституції), визначаючи таким чином яких значень набувають ті чи інші поняття у конкретних дискурсивних практиках.

Критичний аналіз дискурсу поділяє соціально-конструктивістські уявлення про суть ключових соціальних понять. Так, студентам варто пам'ятати, що поняття «ідентичності» розглядається як таке, що змінюється з часом та конструюється чи утверджується у кожному конкретному акті соціальної взаємодії. Подібним чином, поняття «ідеологія» розглядається ширше за сталі комплексні теорії (як-от політичні доктрини), і означає тут будь-який набір ідей та уявлень про світ та стосунки між індивідами.

Повертаючись до аналізу конкретного масиву медійних текстів варто звернути увагу на те, що критичний дискурс-аналіз передбачає кілька рівнів аналізу тексту:

1. організація всього тексту – наративи, структурні елементи тексту, діалоги;
2. зв'язок між логічними частинами тексту – логічна цілісність речень, підрядних та сурядних частин тощо;
3. речення та їхня граматична структура;
4. використання словника – вибір слів на позначення понять, синоніми, метафори, порівняння тощо.

Студентам також варто знати, що сучасний український медійний дискурс загалом характеризується кількома домінуючими рисами:

1. Переважання формату новин – простої та лаконічної форми викладення інформації, який вважається способом неупередженого представлення подій. Існує розповсюджене уявлення що «новини – це факти».
2. Новини є основним джерелом формування суспільного порядку денного, своєрідним «на-тяком» для політиків про ряд «актуальних проблем, які потребують розв'язання».
3. Відсутність громадського інтересу до потреб меншості – медії звертають більшу увагу на ті теми чи проблеми, які стосуються більшості суспільства, відсуваючи інтереси різних соціальних меншин на другий план або взагалі замовчуючи.

Щодо дискримінації за національною чи релігійною ознакою, яка може бути присутньою у медійному дискурсі, варто пам'ятати, що існує поділ на так званий «старий» та «новий» або ж «символічний» расизм.

В той час коли, «старий» расизм приймає видимих форм мови ворожнечі, образ та прямих закликів до насилля, «новий» або ж «символічний» расизм приймає непомітних неявних форм, що інституціоналізуються у дискурсі. Це дослідження показує, що сучасний український медійний дискурс щодо кримських татар містить форми як явного так і символічного, прихованого расизму.

Стратегії виключення

Студентам треба запам'ятати, що під «стратегією виключення» тут ми розуміємо певний набір тем та схем відтворення інформації, а також лінгвістичних засобів, які систематично використовуються для представлення інформації в стосунку до кримськотатарського народу. Під «виключенням» ми розуміємо дискримінацію соціальної групи (чи окремих її представників) шляхом позиціонування її як «чужинців», «інших», таких, що не належать до «більшості» або ж не поділяють типових соціальних ролей, приписуваних цій «більшості».

Отож розглянемо загальні риси практики медійного представлення, їхні ідеологічні рамки та виділимо п'ять основних дискурсивних стратегій виключення у представленні кримськотатарського народу в медіях: власне інакшування, дискримінаційні називання та наративи, конструювання дискурсу загрози та замовчування.

1. Інакшування

Як ми говорили раніше, інакшування – це фундаментальний інструмент конструювання соціальних ідентичностей. Існування «ми»-ідентичності можливе лише в опозиції до «вони»-ідентичності. Проте ідентичності «Себе» та «Іншого» не є сталими, вони постійно обговорюються та утверджуються під час дискурсивної взаємодії.

Так кримські татари часто виступають таким «Іншим» для слов'янської більшості (етнічних росіян та українців) населення кримського півострова, коли йдеться лише про Крим як регіон, проте часто залучаються до ширшої територіальної ідентичності яку можна назвати «кримчани», коли йдеться про протиставлення кримчан та населення решти території України. Також, існування виразної групи позначеної маркером «Інший» може означати різні «Ми»-ідентичності водночас: так для російсько-української більшості Криму «ми-кримчани» протиставляється одночасно і решті «українців» – громадян, що живуть в Україні, а також решті «неслов'янських» та «неправославних» груп, які живуть на території України та у Криму зокрема. В будь-якому випадку такий поділ має ідеологічну природу та лежить в площині цінностей, які наголошуються в тому чи іншому випадку.

Прикладом включення кримських татар у ширшу кримську територіальну ідентичність є матеріал «Матвиенко на минном поле Крыма»: «...то, что киевский назначенец сразу встретился с крымскими татарами – решение мудрое, поскольку они представляют наиболее сильную политическую силу в Крыму»¹.

В іншому випадку відбувається протилежний процес виключення у площині, яку можна назвати «запереченням фундаментальних прав «Інших»: «Главной опасностью для украинского государства является тот факт, что оно отказывается пресекать незаконную деятельность крымских татар...»² Так автор матеріалу негласно припускає що поведінка, яка може бути допустимою для представників більшості (згадаймо, що проблема доступу до земельних ресурсів є питанням соціально-економічним, а не етнічним), є нелегальною для «інших». По суті, боротьба групи репатріантів за доступність земельних ділянок виділяється з-поміж схожих прагнень інших груп та маркується як «незаконна». Така стратегія у західній літературі називається «звинувачення жертви».

Аналізуючи типові стратегії виключення, можна сказати про стратегію інакшування, яка передбачає представлення «більшості» у позитивному ключі, на противагу негативно зображених «меншості». Так у матеріалі «Уступок самозахватчикам больше не будет» автор спочатку описує досягнення уряду у забезпеченні потреб репатріантів, зображуючи «нас», як цивілізованих та дбаючих: «За семнадцать лет на обустройство крымских татар из государственного и республиканского бюджетов потрачено свыше одного миллиарда двухсот миллионов гривен, выделено более сорока тысяч гектаров земли», а потім протиставляє цей позитивний образ кримськотатарській громаді, зображуючи її агресивною та невдячною за щедрість: «Но эта щедрость крымскими татарами не ценится. Как и уступки, на которые постоянно идёт республиканская и местная власть.»³ Причому слова «щедрість» та «поступки» у цій статті замінюють термін «державна політика», відповідно до якої український уряд взяв на себе зобов'язання із соціального забезпечення осіб, які повертаються з депортації.

2. Дискримінаційні називання

Студентам слід мати на увазі, що під «називанням» ми розуміємо вибір слів на позначення об'єктів чи процесів, які відображають ідеологічні настанови авторів тексту. Називання, як ми говорили раніше, можуть бути як неприховано ворожими та образливими, так і «відредагованими» та поміркованими, коли неприязнь висловлюється за допомогою альтернативних засобів.

«Редагування» історії кримськотатарського народу є розповсюдженням прийомом у ЗМК – так називання «раніше депортований народ», «репатріанти», «репресований народ» вживаються досить рідко, уникаючи таким чином прямих конотацій зі сталінськими репресіями 1944 року, адже уникнення називання факту репресій означає і уникнення політичної відповідальності на його наслідки. Таким чином повноцінна суспільна дискусія про історичні наслідки депортації кримськотатарського народу та відповідні вимоги репатріантів витісняються з щоденного широкого медійного обговорення у більш маргінальні сфери.

Ще одним достатньо розповсюдженим називанням є порушення журналістської конвенції написання власних назв владних інституцій – написання з малої букви та у лапках назви Меджлісу, національного органу влади кримськотатарського народу: «Председатель «меджлиса крымскотатарского народа» (нелегального этнического парламента), народный депутат Украины

¹ Матвиенко на минном поле Крыма // Газета по-киевски, №81, 28.04.2005.

² Татары отнимут Крым и сделают его новым Косово // Власть.net, 09.01.2008.

³ Уступок самозахватчикам больше не будет // Крымская газета, 27.11.2007.

Мустафа Джемилев считает...»⁴ Написання назви владної інституції з маленької літери використовується тут щоб підважити його легітимність та владні повноваження.

Іншим лінгвістичним засобом виключення меншин є «узагальнення» – тобто позначення усіх представників групи узагальнено, без розрізнення їхніх імен, віку, політичних чи мовних уподобань, релігійної приналежності та ін.. На думку Стівена Рігінса це має ефект «знецлююднення», перетворення цілого народу в усій його різноманітності у безлику групу під загальною назвою «кримські татари». Аналізуючи медіа тексти, можна знайти десятки однакових заголовків: *«Кримські татари побилися з міліцією», «Кримські татари висунуть рахунок Росії», «Крымские татары просят зарубежных экспертов рассудить, кто прав, а кто виноват»*. Позірно ідеологічно нейтральне називання «кримські татари» поділяє невисловлене припущення, що усі кримські татари, як анонімна та гомогенна група, мають однакові політичні переконання, ставлення до Росії чи б'ються з міліцією.

3. Дискримінаційні наративи

Студентам варто знати, що наративи є одним з ключових засобів конструювання ідентичностей як «себе» так і «іншого» Наративи, що розповсюджуються та підтримуються медіями протягом довгого часу, формують сталі уявлення про типові риси, поведінку та історію різних груп, а також впливають на ставлення до цих груп в суспільстві.

Аналізуючи теми та жанри, що є типовими для українського медійного дискурсу, можна зробити висновок, що найбільш розповсюдженими є новини пов'язані із скандалами та конфліктами. Існуючі наративи щодо кримських татар, які щодня відтворюються у ЗМК, частіше за все включають в себе інформацію про політичні скандали, протести, зіткнення, вуличні бійки, новини кримінальної хроніки зі згадками кримських татар та їхніх національних лідерів. Інформація ж про щоденне життя, соціальні потреби, релігію, культуру та традиції, особисті історії складає значно менший пласт новин. Таким чином, «типовими» характеристиками кримських татар, що найчастіше фігурують в медіях, є «самозахоплення землі», «ісламський екстремізм», «бійки з правоохоронними органами» та «вимоги привілеїв» і загалом поширюють припущення про те, що кримські татари є носіями постійної загрози безпеці та стабільності інших жителів півострова. Кілька прикладів типових наративів, що містять елементи загрози та антисоціальної поведінки з боку кримських татар: *«Несколько сотен крымских татар помешали рабочим установить забор, огораживавший стройплощадку, принадлежащую одной из строительных компаний полуострова. В результате противостояния произошла массовая драка, в которой приняли участие более 700 человек с обеих сторон. Для того, чтобы усмирить противников, к месту событий были стянуты бронетехника, части армии и милиции.»*⁵; *«На багатьох «самобудях» останнім часом посилюється вплив різного роду [мусульманських] сектантів, а на деяких «самобудях» вони навіть є керівниками і так званими «польовими командирами». Вони дають ділянкам, забудованим «врем'янками», якісь арабські найменування..»*⁶ та ін.

Конструювання дискурсу загрози

Студентам варто мати на увазі, що актуалізація ідей внутрішньої та зовнішньої загрози у публічній риториці та у медіях є достатньо розповсюдженою стратегією виключення. В той час як офіційні особи та політики наголошують на пріоритеті національних інтересів та національної безпеки, медії представляють образи груп «екстремістів», які несуть потенційні загрозу та створюють соціальну напругу. Така риторика призводить до того, що переважна більшість населення лояльно ставиться до авторитарних проявів владних інституцій, які позірно діють «заради збереження стабільності», проте застосовують недемократичні засоби та порушують права маргіналізованих груп. Така логіка у повній мірі стосується і кримських татар. Являючи собою велику, неслов'янську та політично організовану національну групу з своєю мовою, релігією та традиціями, що відрізняються від традицій слов'янської більшості півострова, у багатьох кримських ЗМІ саме кримські татари презентуються як основне джерело загрози для кримчан.

Різноманітні дискурсивні стратегії, які тим чи інших чином утилізують дискурс загрози, використовують широкий спектр тверджень від відверто ворожих до приховано загрозливих.

⁴ Нардеп Джемилев предлагает создать в Крыму татарские воинские части // Новый регион, 24.04.2005.

⁵ Татары отнимут Крым // Власть. Net, 2.11.2007.

⁶ Мустафа-ага й провокатори-ваххабіти // Україна молода. 11.12.2007.

Так загроза розквіту ісламського фундаменталізму презентується у медіях переважно у відвертій формі: «...под вывеской этой «автономной татарской общины» скрывается незарегистрированная в Украине псевдоисламская партия «Хиз-ут-Тахрир»,... в ряде стран партия «Хизб-ут-Тахрир» включена в список террористических организаций. ...эта организация, которую устойчиво связывают с печально известной «Аль-Каидой»....»⁷.

Більш приховані форми використовують сталі фрази, що асоціюються із загрозою воєн та міжетнічних конфліктів. Не вказуючи прямо на небезпеку, автори медійних текстів використовують кліше на кшталт «Косовський сценарій», «друга Чечня» та інші для висловлення потенційної загрози соціального напруження в Криму: «...нельзя исключать и «косовского» сценария отторжения полуострова от Украины и России»⁸; «...Меджлис уже принял постановление о формировании отрядов самообороны и общенациональной мобилизации, но я наложил вето, поскольку это будет вторая Чечня»⁹.

Замовчування

Остання проте не менш важлива стратегія виключення, яка часто застосовується медіями у представленні кримськотатарського народу – це замовчування. Студентам слід звернути увагу, що під замовчуванням ми розуміємо не лише відсутність у новинних стрічках інформації про ті чи інші події, але й відсутність у матеріалах про соціальні меншини голосу представників самих меншин, їхніх позицій та точок зору на актуальні питання. Одним із видів замовчування також є обмежене використання думок спікерів з числа меншин у матеріалах на загальну тематику.

Замовчування – потужний інструмент формування контексту новин, адже за визначенням кожна точка зору не може бути представлена у медійному матеріалі, тож якась частина інформації залишається поза текстом. Проте, критичний дискурс-аналіз аналізує у першу чергу схеми тематичного оминання чи замовчування інформації чи точок зору різних груп, відсутності новин на певну тему та інше.

Тут варто зазначити, що медійний дискурс щодо кримських татар носить несистематичний характер. Аналіз масиву медійних текстів національних засобів масової комунікації показав, що за виключенням невеликої групи видань, які традиційно пишуть про кримських татар (як-от газети «День» та «Дзеркало тижня»), переважна більшість медійного мейнстріму не приділяє темам, пов'язаним з кримськотатарським народом великої уваги. Як показує дослідження, медійний інтерес до кримських татар зростає, лише коли йдеться про черговий конфлікт чи скандал. Та навіть у таких випадках у медійних матеріалах висвітлюються лише самі скандальні події, а не їх соціальні чи політичні причини, не подається передісторія події. Головними спікерами у таких новинах здебільшого виступають представники кримської влади та правоохоронних органів, яким відводять роль експертів, а представники кримськотатарської громади отримують лише другорядне місце у коментуванні подій, що відбулися. Їхні позиції часто подаються у стислій формі без деталізації у кінці новинного тексту. До прикладу новина про зіткнення групи кримських татар та міліції та плато Ай-Петрі в Криму у листопаді 2007 привернула увагу тих ЗМК, які рідко пишуть про кримських татар: у листопаді 2007 року інформаційна агенція УНІАН опублікувала 20 новин на цю тему, тоді як за попередній період з серпня по жовтень 2007 про кримських татар були лише три матеріали.

Висновки

Вивчення типових стратегій представлення кримськотатарського народу в українському медійному дискурсі дало змогу виокремити низку найбільш розповсюджених стратегій виключення, таких як: інакшування, використання дискримінаційних називань та наративів для описання представників цієї національної групи, конструювання дискурсу загрози за допомогою як прихованих так і явних засобів, а також замовчування інформації по різні сфери життя кримськотатарської громади в Криму, а також замовчування голосу представників цієї громади у національних та регіональних виданнях, обмеження їхньої участі у публічній дискусії щодо причин конфліктів та наслідків неефективної державної політики щодо кримськотатарського народу.

⁷ «Аль-Каида» спешит на помощь партии Ахметова? //UA Today, 13.08.2007.

⁸ Татары отнимут Крым и сделают его новым Косово // Власти.NET, 09.01.2008.

⁹ Джемилев: в Крыму зреет вторая Чечня // Сегодня, 17.12.2007.

Загальний принцип пріоритетності новин скандального та сенсаційного характеру, що визначає загальну структуру та контент інформаційних потоків в українському медійному дискурсі, у значній мірі впливає і на спосіб висвітлення інформації пов'язаної з кримськотатарським народом, на вибір жанрів, тем та іншого. Протиставлення цінностей слов'янської більшості жителів кримського півострова та інакшування кримських татар за національною, релігійною та культурною ознаками, конструювання дискурсів загрози та небезпеки з боку цієї національної групи, ігнорування неупередженого публічного обговорення трагічних сторінок історії та теперішніх реальних потреб репатріантів призводить до створення штучного непорозуміння між представниками різних національних груп, утвердження не-толерантних стосунків між ними, нерівного доступу до системи прийняття рішень на місцевому та державному рівнях. А це свою чергу послаблює процес ефективної інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство.